

Estany Estelat a Nohedes. F. Roma

Francesc Roma i Casanovas

Vida i mort del paisatge de muntanya a Catalunya¹

En aquest article em proposo resseguir la història de la representació de la muntanya a casa nostra, especialment pel que fa a l'aparició d'un sentiment paisatgístic, i mostrar com aquest va substituir una altra mirada pròpia de les classes populars rurals. Abans de fer-ho, però, voldria puntualitzar que per *representació* hem d'entendre la imatge o conjunt d'imatges socialment compartides per referir-se a aquest tipus d'indrets. Ara bé, no es tracta d'una imatge individual i subjectiva, sinó d'una sèrie de valors o idees socialment compartits sobre allò que hauria de ser un lloc bell. És en aquest punt que hem d'introduir una segona definició: per *paisatge* entendrem una manera medialment² construïda de com hauria de ser vist el medi ambient. Sota aquest prisma, el medi ambient o algunes de les seves parts són vistos com indrets agradables, bells o amens. En definitiva, com llocs connotats positivament.

Dit això, i per començar a situar el lector o lectora, hem de dir que no sempre ha estat així: hi ha hagut moments històrics i certes cultures que no han vist la natura com una cosa bella. Tanmateix, la implementació d'aquest tipus d'imatges del medi natural, en una escala històrica, és un fet força recent. Però no avancem esdeveniments.

Aproximació filològica al tema

Per descobrir aquest sentiment paisatgístic i saber quan va aparèixer en el nostre país, una bona pista es troba en l'ús del concepte en la llengua escrita o parlada. En aquest sentit, el mot *paisatge* no existia en llatí i va haver de ser inventat posteriorment en les llengües romàniques que se'n derivaren (Franceschi, 1998, 76). El fet que els romans no coneguessin aquesta expressió ha alimentat un interessant debat sobre la presència o no de sentiment paisatgístic en les classes més instruïdes de l'època romana. No sembla que fos així, però en el marc de la nostra exposició aquest punt no ens ha d'inquietar massa.

La paraula *paisatge* va anar apareixent en algunes de les naixents llengües europees en moments diferents. Així, en francès, el primer esment del mot és de l'any 1549; en alemany la paraula (*landschaft*) és força més antiga; en castellà, la primera vegada que es data és el 1597; en català és força més tard (1696), etc. En qualsevol cas, cal esmentar que el sentit originari del mot es referia a una forma determinada de pintura, amb uns continguts determinats (camps, fortaleses, etc.), però que en cap cas no s'aplicava per parlar d'una part més o menys gran del medi ambient.

Per tant, ens serà molt més útil demanar-nos a partir de quin moment es comença a utilitzar el mot *paisatge* per referir-se a una part del medi ambient i aquest concepte deixa de fer referència de manera exclusiva a una forma de pintura. En aquest sentit, cal dir que el pas que ens interessa es veu molt clarament en el diccionari de Josep Aladern (1906): per a ell, un paisatge és un "*Tros de país que's pot distingir ab la vista. Pin-tura que representa un tros de país*". Per a Aladern, doncs, a més d'una forma de pintura, el paisatge ja era un tros de país (de medi ambient) tal com era percebut per la visió.

Val a dir que el castellà havia fet aquest canvi una mica abans, concretament al segle XVII, quan Esteban de Terrenos (1788) havia dit que el paisatge també podia ser l'aspecte d'un país: "*Pais, paisaje, la vista o aspecto de algun pais, y en la pintura las arboledas, y casas de campo.*"

Per primer cop a Espanya, un autor, Esteban de Terrenos, diu que el país i el paisatge són allò que es veu d'un cop de vista; aquest fet ens resulta molt important perquè és un magnífic indicador de la nova mediança l'aparició de la qual volem estudiar. Ja no es tracta d'una pintura o quadre, sinó d'una cosa molt diferent: una part de la natura pot ser contemplada com si es veiés una obra d'art. El gran salt ha estat fet: anomenant paisatge el que abans era país (una

Sant Jeroni penitent, atribuït al Mestre de la Seu d'Urgell. MNAC (Calveras/Mérida/Sagristà)

Nativitat. Frontal de Santa Maria de Cardet. MNAC
(Calveras/Mérida/Sagrissà)

porció d'espai o de natura) s'acabava d'instituir una nova representació del medi natural.

Ara bé, també ens podríem imaginar situacions en què per parlar de la bellesa del medi natural es fes servir una altra paraula, que fins i tot no tingués cap tipus de vincle etimològic amb el concepte que ens interessa. Com veurem més endavant, això és el que va passar en el cas català.

La relació paisatgística

El paisatge no va ser un afer propi del món medieval, com molt bé va explicar Aaron Gurevich (1983, vegeu també Zumthor, 1993). En aquell moment, la cosmogonia del *contemptus mundi* impedia qualsevol acostament immanent a la realitat. Segons aquest plantejament, que cal traduir com a "menyspreu del món", la realitat física de les coses havia de ser ignorada o superada per acostar-se a la realitat transcendent que s'amagava al món del sentits. Els béns i les coses materials havien de ser superats i d'aquí que no hi hagués gaire cants o poemes plenament dedicats a lloar la natura. A més, quan aquests existien, eren utilitzats com a al·legories o símbols de les realitats transcendents. Un passeig per les sales dedicades al romànic i al gòtic del MNAC és molt instructiu sobre el tema: només en el darrer gòtic apareixen alguns elements que podríem qualificar com a paisatges. Mai, però, no es converteixen en el tema principal, en tot cas, constitueixen el que s'han anomenat fons.

Un exemple del tipus de relació amb la natura pròpia de l'edat mitjana el trobem al *Llibre d'amorettes*, un document datat del segle XIV o XV, publicat a l'abadia de Montserrat, on podem llegir coses com ara "Oblidar em convé el món, vulla jo o no" (pàg. 56) o que les adversitats del món, "M'han traït i m'han dissolt, i m'han allunyat molt de la divinal coneixença, per ço com massa he jugat amb les coses que em tenien lluny de nostre Senyor Déu, de la part de fora. Ell era dins meu i em cer-cava; i jo fugia pels de-serts que han molt

gastat la meva ànima i l'han enlletgida pel pecat. Però ell em des-pertà i em tirà a si, i a la multitud de les seues misericòrdies m'ha gitat de tenebres". (pàg. 117)

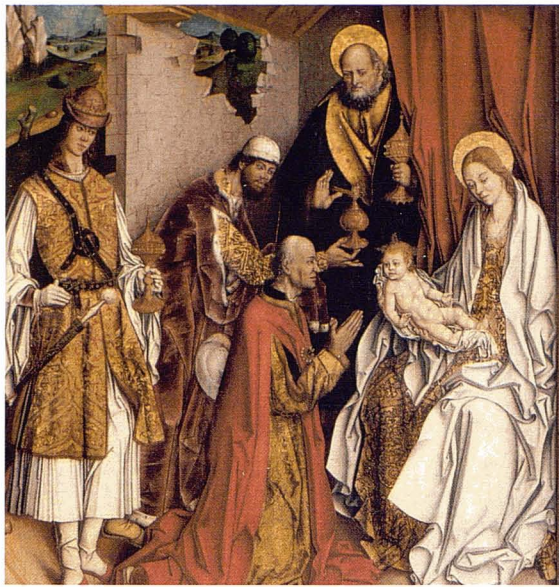
Com veiem, l'ascetisme d'aquesta obra es lliga directament al neoplatonisme propugnat per Sant Agustí. Déu és dins de les persones, i és allà on cal anar a cercar-lo, no en la contemplació del món exterior. El món veritable és a l'interior de cadascú i fora no hi ha res que valgui la pena. Encara falten segles perquè la natura sigui vista com una imatge de Déu o del seu poder, i per tant es pugui estimar per aquesta via.

Aplicació evident del *contemptus mundi*, hem posat damunt la taula aquesta cita pel fet que sembla tenir un cert paral·lelisme amb una de les primeres vegades en què el paisatge de muntanya es va introduir en l'agenda de la gent prerenaixentista.

Era l'any 1336 i Petrarca decideix pujar al Mont Ventós, segons ell mateix, guiat pel desig de "de veure la remarcable elevació del lloc" (citada per Coolidge 1989, 284-290). Tot va bé fins que, un cop al cim, i després d'admirar els rodals que l'envolten, obre *Les confessions* de Sant Agustí i en llegeix un passatge en què es critica les persones que van a admirar els cims de les muntanyes i altres elements geogràfics³. No calen més comentaris: fins i tot per a Petrarca, contemplar la natura era un fet propi del paganisme. Per tant, no era pertinent de posar en pràctica aquest tipus de mediança.

El renaixement a Catalunya

El temps va anar passant i els primers rudiments del paisatge varen aparèixer en l'art tardogòtic i especialment renaixentista. Com diu el professor Joaquín Yarza (1993, 29), tot i que en el darrer art gòtic el paisatge no existeix com a gènere, la representació dels fons podria ser qualificada en aquest sentit. De fet, la introducció del paisatge en el món de la pintura té molt a veure amb el descobriment de la

Epifania. Fernando Gallego. MNAC (Calveras/Mérida/Sagristà)

perspectiva; gairebé podríem dir que aquesta nova tècnica l'exigeix o que, com diu Alain Roger (1997), el paisatge entra en el món de la pintura per la finestra (el que Yarza anomena els fondos). Un exemple molt clar el tenim en l'*Epifania* de Fernando Gallego (1480-1490). En aquest quadre, apareix un paisatge que ocupa el fons de l'escena i que retrobem en un forat fet en la mateixa paret del portal de Betlem. En l'obra de Gallego es veu molt clar que el medi natural no era, en aquell moment, suficientment important per ser representat, però que era un recurs que anava molt bé per poder posar en pràctica les tècniques de la perspectiva. Com digué Joan Fuster (1955, 9), no es pintava del natural per la simple raó que els artistes no volien, que la seva "voluntat d'art" els imposava una "resistència ètica" a intentar determinades realitzacions. O sigui, que l'art que no es preocupa pel medi natural pot ser considerat una prova més de la manca de relació paisatgística amb la natura.

Però deixem el món de la pintura per interessar-nos per la producció escrita del segle xv català, especialment per uns poemes que es varen escriure per parlar de Montserrat. Hi trobarem, d'una manera més clara, la manifestació de l'estima per algunes parts de la muntanya de Montserrat.

En primer lloc, hauríem de citar el treball de Jeroni Pau *De fluminibus et montibus hispaniarum libellus* (escrit vers 1475), un inventari dels rius i muntanyes d'Hispania que pren com a base els textos geogràfics més coneguts de l'antiguitat clàssica, passats pel sedàs de Boccaccio (vegeu Vilallonga, 1991, 99-109). Val a dir, però, que les descripcions de tipus paisatgístic són pràcticament inexistentes en aquesta obra, tot i que en ella es fixin molts dels temes que els autors posteriors repetiran sobre algunes de les muntanyes de Catalunya.

Molt més paisatgístic resulta el *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de Nuestra Señora de Montserrat*, atribuït a l'abat del monestir, Pere de Burgos. La

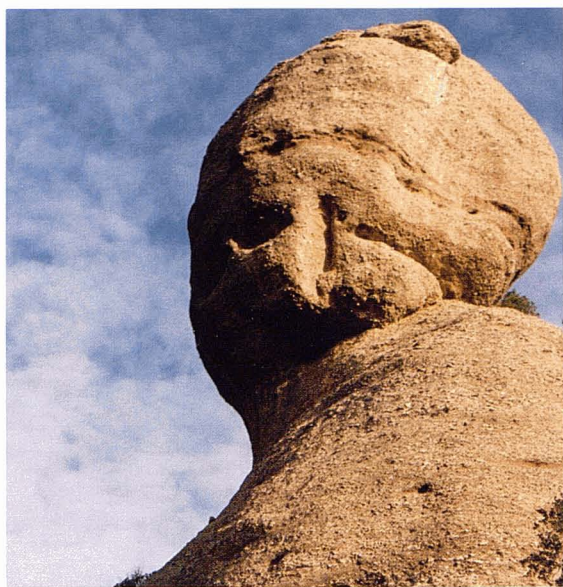
seva primera edició és del 1514 i les successives reedicions que se'n feren ens parlen de la difusió que tingué aquesta obra al llarg dels segles xvi i xvii.

L'interès de l'obra rau en el fet que, potser per primera vegada, Montserrat, tot i que sembla aspra, fatigosa i espantosa, es revela justament al contrari: "*La aspereza desta montaña es grande, y a los que la miran de lexos, parece cosa muy fatigosa, y espantable, y que parece imposible poder andar por ella: empero con todo esto es tanta la hermosura en la orden, y compostura della, que el deleyte que tienen en la mirar, y contemplar andando por ella, les quita otro qual quier trabajo, y fatiga que les da su aspereza, y trabajosas subidas*". (Burgos, 1556, 1)

Montserrat és una muntanya formosa, delitosa, per on és agradable de caminar. I també és un lloc molt fèrtil, poblat de flors i arbres; fins i tot les penyes que formen la muntanya són formoses: "*Y no solamente las arboledas y verduras hazen hermosa, y deleytable esta montaña, mas aun las mesmas peñas en su asiento y compostura tienen tanta hermosura, que deleytan los ojos de los que las contemplan*". (Burgos, 1556, 1)

La muntanya ferotge de l'època medieval⁴, que ha estat cop-sada per aquest religiós renaixentista en un altre codi, ha esdevingut formosa i agradable.

Més tard, vers el 1543, el monjo Antoni Brenach escriu un poema en llatí, titulat *Saxia*, que parla de Montserrat. D'aquesta obra s'ha dit que és una de les primeres vegades que un humanista s'atura per contemplar la natura sense témer els abismes, els horrors i els perills dels roquissars (Farinelli, 1940, 126). Es tracta d'un fet encara força excepcional per a una època i una gent (els monjos) que predicaven el menyspreu del món. L'obra era escrita en llatí i això ha plantejat problemes de traducció, però és innegable que Brenach estimava la muntanya que, com a monjo,

Cap de Mort, a Montserrat. F. Roma

l'havia acollit: "Hom conta que cap altre Mont no es troba semblant en tot el món, que pel paisatge així formós els cors mortals enjoï. Com més un hom se'l mira, més desitja amb desig vehement tornar-lo a veure". (Brenach, 1927, 124)

Un altre cas que no podem oblidar és Cristóbal de Virués, el Monserrate (1588) del qual va rebre les lloances de Cervantes en un passatge del *Quixot* (vegeu el final del capítol vi). Des del nostre punt de vista és extraordinàriament interessant de remarcar que, si bé Virués parlava dels "helados y altos Pirineos fragosos (...) con mil peligros rigurosos", Montserrat tenia per a ell forma de piràmides que "Bastan a divertir y dar consuelo/ a las más tristes almas y afligidas". I és que Virués parlava de Montserrat com d'una "dulcísima montaña". (Farinelli, 1940)

En un altre passatge, Virués descriu Montserrat com un "hermoso monte" on la llum del sol en sortir del mar reverbera, un lloc al qual cap altre iguala "En belleza admirable y en regalo". Amb ell, certament, trobem una claríssima imatge agradable de la muntanya. I amb ell també ha arribat l'hora d'explicar que Montserrat s'ha convertit en paisatge, en lloc agradable de contemplar per a la gent instruïda del nostre país, però que els altres massissos encara continuen sent mal vistos. Montserrat, que físicament sembla tenir alguna cosa excepcional, en aquell segle XVI també esdevé una representació excepcional de la muntanya, un fet molt important perquè es produeix en el moment en què a la resta d'Europa estan tenint lloc algunes de les gestes més importants pel que fa a la primera descoberta de la muntanya (vegeu Coolidge, 1989).

Amb tots aquests autors apareix una nova imatge de la muntanya de Montserrat; aquest massís és vist com un paisatge, tot i que encara no existeix el mot. I aquesta falta de concepte planteja un tema important, que abordarem tot presentant un altre autor posterior.

Sobre el paradís

Al segle XVII tenim un altre document molt interessant pel que estem explicant. Es tracta del llibre sobre el santuari de Núria escrit per Francesc Marès (1666). Per a ell, "Encara que (sic) sian tan aspres, y dificultosos estos caminos, son també molt delectables, y de grandissim recreo per la molta abundancia de fredas, y geladas fonts; y moltas riberetas de regaladas ayguas". "La amenitat, gentilesa, y hermosura de aquellas Montanyas de Nuria apenas pot declarase ab la ploma; porque no pot dirse ab ella lo que apenas podrán distinguir, ni especificar ab la vista los qui la veuhen; sols com ha admirats de las perfetas obras de naturaleza diuhen, que se es esmerada ella per glorias de Maria Santissima en esmaltar la terra ab floretes de tan varios, y diferentes colors, de tanta suavitat, y gentilesa, que forman un viu retrato del Paradis Terrenal". (Marès, 1700, 7 i 12)

Com veiem en els últims mots que acabem de citar, Marès utilitza el concepte de paradís per parlar de Núria. Avui dia sabem que altres autors varen fer el mateix per parlar de Montserrat. No és ara el moment de repetir coses que ja hem tractat amb més profunditat, però en tot cas cal fer-ne un petit resum. Quan s'escriuen aquestes paraules que volien lloar algun indret natural (segles XV-XVII), el català no havia manllevat encara al francès el mot *paisatge*, o en tot cas, el feia servir per referir-se al món estricte de la pintura i, per si això fos poc, no era d'ús corrent. El cas és que, en aquell context, no es podia qualificar una part del medi natural com a "paisatge" i esperar que tothom entengués que amb aquesta expressió es volia dir que era un lloc agradable i amè. Ara bé, aquesta funció la complia perfectament la idea del paradís que, extra del món bíblic, era compartida per àmplies capes socials (per no dir per tothom). D'altra banda, aquesta idea bíblica era molt menys suspecta de ser titlada de pagana.

Per tant, a través del concepte de paradís es podia transmetre una representació determinada del medi natural.

Mare de Déu de Montserrat. J. A. Ricci. Museu de Montserrat

Una cosa semblant passava amb un altre concepte, el de *pintura*. En diversos documents es fa servir aquest mot per parlar d'allò que avui dia diríem el paisatge de Montserrat (recordem que el mot *paisatge* o encara no existeix o no és utilitzat en aquell moment). I aquí sí que tenim un sentiment d'estima estètica per la muntanya molt clar i primerenc: alguns autors estimaven Montserrat, la qual els agradava, i això ho sabem perquè en parlaven com si fos una pintura. Això es veu molt clarament en alguns dels textos dels autors que acabem de citar o en d'altres que els seguiren.

En altres llocs (Roma, 2001; Roma, 2002) he defensat que Montserrat va ser el primer paisatge català i crec haver demostrat la importància que va tenir l'Església en la implantació d'aquesta nova mediança. Sabem que els monjos de Montserrat, al segle XVIII, pujaven a les ermites que hi havia a la part superior del massís amb l'objectiu de satisfer els seus desitjos estètics, com va percebre clarament Henry Swinburne (1779, 59; 1823, 40) arran dels seus viatges dels anys 1775 i 1776.

El cas és que els monjos montserratins foren capaços de superar els ensenyaments medievals propugnats pel *contemptus mundi* i de començar a estimar-se el massís que els acollia, com demostren els casos de Pere de Burgos, Brenach, o Virués. Fora de Montserrat, hi ha alguns casos esparsos, com el que ja hem citat de la vall de Núria o les comarques properes a l'Ebre. Però, en general, la descoberta paisatgística de la resta de muntanyes del nostre país va ser posterior, gairebé podríem dir un afer del segle XIX.

La descoberta del paisatge a Catalunya: el cas d'alguns científics

En la descoberta del sentiment modern del paisatge, l'Església va tenir un gran pes que ara no és el moment de repassar a fons. En tot cas, diguem que aquest estrat social va ser ca-

paç d'aportar un model –el paradís– per interpretar el món natural d'una manera que permetia l'aparició dels primers sentiments paisatgístics. Però l'Església també va ser important pel seu pes qualitatiu dins del fenomen excursionista i per la pràctica de les ciències naturals (no oblidem que, per exemple, el pares Joana i Ametller havien arribat a muntar un museu d'aquest tema al monestir de Montserrat, la majoria del material del qual va desaparèixer arran de l'incendi del 1811).

Altres grups socials aportaran nous elements a la nova imatge paisatgística de la muntanya que s'anava construint. D'entre tots ells, cal destacar-ne els científics i naturalistes que, com Jaume Almera com a cap de brot, feien ciència i alhora estimaven el medi natural que estudiaven. La seva importància rau en el fet que varen aportar prou elements per permetre una nova representació del medi natural: la mirada suposadament objectiva sobre la natura. Ara bé, homes del seu temps, en aquest grup de científics es produeix una barreja molt simptomàtica de descripcions i elements científics i pintorescos. És a dir que, si bé volien estudiar la muntanya, també se l'estimaven i aquests sentiments moltes vegades aparegueren en els seus articles de caire científic.

El cas del canonge Almera, tot i no ser l'únic, és molt interessant, perquè, essent un científic i estant vinculat al món eclesiàstic, va ser un dels primers autors catalans que va utilitzar el mot paisatge per parlar d'un indret natural. L'aparició més antiga d'aquest mot en català que he pogut trobar (fora dels diccionaris) es remunta a l'any 1872 i fou escrita per Pere Alsius i Torrent. Ara bé, no hauríem d'oblidar els autors catalans que escrivi en castellà, com per exemple Gaietà Cornet i Mas que ja l'any 1854 donava com a motiu per agafar el tren de la línia de Granollers "*admirar el bello paisaje cuya vista roban las colinas que en forma de anfiteatro rodean á Barcelona*" (Cornet, 1854, 13).

En aquest context, l'any 1882 Jaume Almera fa servir el mot paisatge i justament en el sentit que a nosaltres ens interes-

Massís de Montserrat. M. Forcat

sa. En la seva *Historia geològica de la Vall de Núria* (pàg. 8) escriu que, pujant cap a Núria, “se disfruta de paysatges á qual mes imponents é inte-ressants, no sols baix lo punt de vista geográfich ó físich, sino també baix lo geológich”. En els escrits de Jaume Almera es troba una barreja entre l’admiració del turista i l’interès del geòleg. Per a ell, els plegaments, les ondulacions, les denudacions i altres elements geològics fan interessants algunes excursions, però en els seus escrits sempre hi ha un racó important per als sentiments estètics que li provoquen.

Va ser precisament Almera qui va convidar a la “conquesta” del Montseny quan en una de les seves memòries científiques escrivia: “*Algo se ha dicho, sobre todo muy recientemente, de esta elevada montaña, mas no han llegado todavía, por desgracia, á ser patrimonio del pueblo culto las innumerables bellezas que en su seno encierra, ni los atractivos que convidan á visitarla y á estacionarse en ella durante el verano*” (Almera, 1876, 436).

El paper de la creació artística

El món artístic també tindrà el seu paper en aquesta popularització de la nova mirada (i fins i tot en la construcció de models pertinents per descodificar el medi natural). Aquí cal destacar el rol dels poetes i les poetesses que concorregueren als Jocs Florals, i dels pintors, especialment l’escola d’Olot.

Els Jocs Florals tenen una importància cabdal en la nova mirada de la muntanya perquè varen contribuir a fixar una nova visió sobre el medi muntanyenc. Era una mirada patriòtica i fins a cert punt conservadora, però que contenia prou elements de tipus pintoresc o sublim per ajudar a construir molts dels tòpics a partir dels qual es representarà la muntanya des d’aquell moment. Per dir-ho ràpidament, en els Jocs Florals es troba una primera constitució de la idea de la “Muntanya Catalana”, un constructe ideològic que dipositava tot el benestar, la bellesa i la puresa de la gent i del

país en alguns llocs elevats (els Pirineus, Montserrat i el Montseny, fonamentalment). Pensem que, a diferència del cas dels científics, molts d’aquells poetes i poetesses tan sols tenien una imatge idealitzada de la muntanya, la qual només havien vist des d’una certa distància física i cultural.

L’escola d’Olot també va ser important en aquesta aparició d’un sentiment d’estima estètica i sobretot d’amor patriòtic vers les comarques de muntanya, la Garrotxa en primer lloc. El representant més important d’aquest grup, pel que a nosaltres ens interessa, és Josep Berga i Boix (1837-1914). En Berga és on la muntanya adquireix més protagonisme; en altres casos, com el mateix Vayreda, el món pairal situa els espais muntanyencs com a decorats de fons. Amb les seves exposicions a Barcelona, es posà uns petits grans de sorra en la nova forma de coneixement del medi rural català.

El cas de la família Vayreda, olotina de soca-rel, té una importància essencial en aquest context, perquè s’hi barregen els interessos literari (vegeu la novel·la *La punyalada*, per exemple), científic i pictòric. Família, d’altra banda, molt vinculada al fet excursionista.

L’excursionisme

El món del naixent excursionisme va tenir una importància cabdal en aquesta aparició del sentiment d’estima pel paisatge de muntanya. Això es deu a la constant, premeditada i no poc estructurada tasca de popularitzar aquestes noves mirades sobre el medi natural i aplicar-les a alguns llocs concrets. La seva importància va ser molt més gran en el moment en què va apostar per la popularització dels seus coneixements –i les imatges del medi natural que vehicula-ven– a través d’allò que ja en aquell moment es coneixia com turisme.

De fet, el desenvolupament del turisme és paral·lel al de l’excursionisme, fins que en un cert moment els dirigents

Escalada. F. Roma

del fet excursionista es plantejaren apropar-se a les pràctiques turístiques. Utilitzant el renovat interès pels banys termals, moltes vegades fomentat per alguns metges, alguns establiments catalans s'adonaren de la importància que tenia el paisatge en la "cura" que oferien als seus clients. D'aquesta manera, crearen petits passeigs, obriren miradors i oferiren perspectives des dels mateixos establiments. Fins i tot utilitzaren la muntanya com a reclam publicitari. I, un cop a l'establiment, els visitants, progressivament, s'interessaren per la rodalia i allò els dugué als pendents de les muntanyes.

Per la seva banda, els excursionistes pròpiament dits, volent conèixer per fer conèixer, varen recórrer el nostre país, el varen descodificar a partir de mirades construïdes en altres àmbits (dels Jocs Florals a la recerca científica, tot plegat amarat d'estima pel país) i, finalment, el feren conèixer als seus coetanis. Ells i elles foren els gran popularitzadors d'algunes imatges del nostre país. Possiblement no inventaren gaire cosa, però en el conjunt de les seves tasques es detecta l'existència d'un pla ben estructurat per conèixer i fer conèixer Catalunya a tots els catalans i catalanes.

Els –i, en aquest cas força especialment, elles– varen interactuar amb les darreres mostres d'una mirada popular sobre el medi ambient que s'expressava a partir del que en aquell moment ja es deia *folklore*. I és que no tothom havia modernitzat la seva mirada a la mateixa velocitat: el descobriment del paisatge és un fet de l'elit cultural; les classes populars l'ignoraven totalment, i la pagesia fins i tot en tenia una de la qual la mediança paisatgística es convertia en alternativa.

L'altra mirada: el mitopaisatge

Aquesta mirada pròpia de les classes pageses no passava necessàriament per la mirada estètica del medi natural

–com, fins a aquell moment, no hi havia passat la de les classes més instruïdes. Aquest tipus de relació medial, que hem anomenat *mitopaisatge* suposava que certs elements geogràfics transmetien missatges de tipus moral (social, econòmic, fins i tot polític) a les persones que s'hi acaraven. Un clar exemple el trobem en aquells llacs que en determinats moments de l'any deixen sentir veus que diuen "feu caritat als pobres", o que han vist morir-hi ofegat un senyor que volia acaparar tot el blat d'una comarca per fer-ne pujar el preu.

Mentre la gent instruïda començava a veure la muntanya com un lloc agradable i bell, les classes populars rurals continuaven representant-se aquest medi a partir de valors que encaixen perfectament en allò que E. P. Thompson (1979) en va dir economia moral.

Resulta molt instructiu el cas de la Maladeta. Segons una llegenda que encara es manté viva en aquella regió i en la Vall d'Aran, un pobre demanava un lloc per passar la nit i tothom se'n desempallegava. Finalment va ser acollit en la cabana més humil de l'indret. Al dia següent, l'home va maleir aquell lloc, no sense advertir abans els qui l'havien ajudat, i una gran tempesta va convertir el que eren riques pastures en neu i glaç. D'altra banda, els pastors que no havien volgut ajudar el passavolant i el seu bestiar varen ser petrificats i encara avui dia es poden veure en el mateix lloc. Si voleu, podeu pensar que és una forma curiosa d'interpretar el paisatge glacial: les glaceres i les morrenes. Però no perdeu de vista que Feliu de la Peña (1709) en parlava dient que es tractava de un "*claro espejo de la Divina Justicia*" i que les pedres s'havien quedat allà "*para exemplo de los venideros siglos*".

Com veiem en aquest cas, el mitopaisatge converteix la natura en un exemple dels comportaments esperats de les persones en societat i això ens planteja una qüestió molt important: totes les cultures tenen uns models limitats per explicar-se les coses del seu entorn i normalment ho fan a

Descens d'engorjat. F. Roma

partir dels esquemes que utilitzen per aplicar a altres esferes socials (l'economia, la política, etc.). Les classes populars, doncs, projectaven sobre algunes parts de les muntanyes els seus valors religiosos, socials, morals, i fins i tot polítics. Ara bé, la mirada paisatgística també suposarà uns valors, una moral i una política, encara que en alguns casos se'ns presenti com no política.

Amb el pas del temps, però, el discurs paisatgístic s'ha acabat imposant i les tradicions populars s'han folkloritzat. Aquest procés de folklorització consisteix en la conversió dels discursos llegendaris populars, que antigament sustentaven allò que n'hem dit una determinada economia moral, en literatura popular o oral. Una cosa que era de l'ordre de la cosmicitat es va convertir en un simple joc de paraules desarrelades del món. El text mític sobre la Maladeta només serà una llegenda, no una explicació del món social i físic muntanyenc.

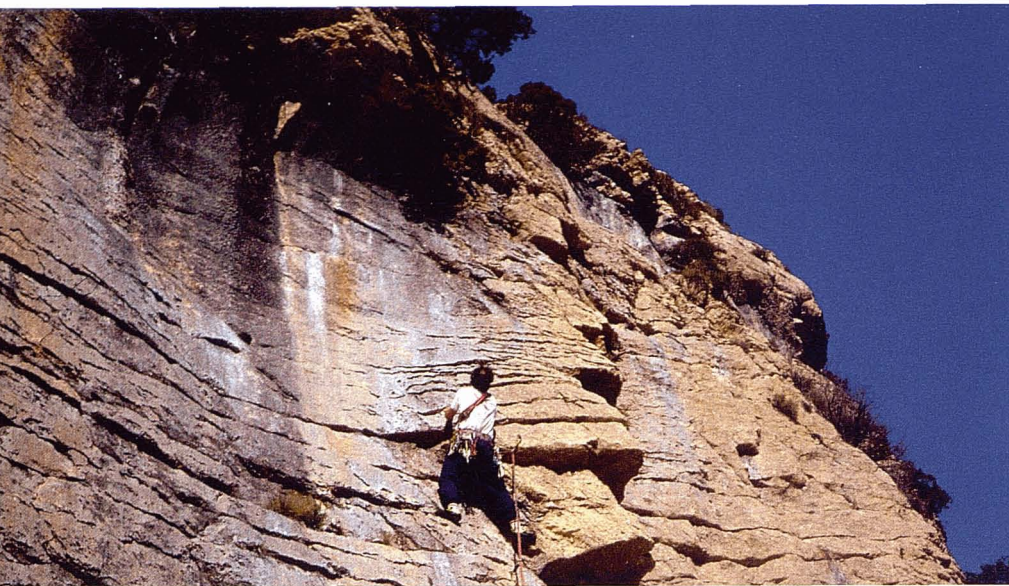
En aquest context de lluita per la construcció ecosimbòlica de la realitat hi ha un detall molt curiós: en alguns casos fins i tot la ciència servirà per justificar (o no falsejar, com diria Popper) la nova mirada. Recordem la unió entre ciència i paisatge que es produeix en personatges com Jaume Almera, de qui fa poc hem parlat. Doncs bé, el millor exemple el trobem a la guia de Cèsar August Torras de la Catalunya Nord. L'autor hi explica que els excursionistes arribaren al gorg Estelat, aquell gorg del qual la tradició deia que si s'hi llançava una pedra en sortia una tempesta, hi engegaren un tret i començà una gran pedregada. Doncs bé, els nous agents enfrontats a la muntanya, que ara representa Torras, no pensaren altra cosa que tot plegat havia estat fruit de l'atzar: "L'etzar vingué a donar la raó a l'arrelada tradició popular" (Torras, 1919, 205). En un altre context social, el final d'aquest acte hauria reforçat la creença folklorica, el mitopaisatge, però en un món ja prou modern el que va passar va ser interpretat com una casualitat. Realment, una bona mostra de procedir científic!

Els darrers temps: algunes hipòtesis

A grans trets, podem dir que va arribar un moment en què, a Catalunya, la muntanya vista com a paisatge es va posar de moda i finalment es va popularitzar. Des d'una certa data molt difícil de precisar, però que estaria a les darreres dècades del segle XIX i a les primeres del XX, la muntanya és un lloc bell i agradable, carregat de simbolismes sobre la virtut, la puresa, la nació, etc. Des d'aleshores, veure a través dels ulls del paisatge ha esdevingut gairebé obligatori, com ho demostra el consum fotogràfic que hi gira al voltant (Urry, 1994, 4).

Simultàniament, el desenvolupament industrial dels països occidentals i els seus efectes negatius sobre el medi ambient, enmig d'un procés de globalització creixent de les consciències, han acabat popularitzant una visió ecològica de la natura en què aquesta hauria de ser conservada o conduïda a un estat de climax. Llibres com el *Tractat del paisatge* d'Alain Roger (1997) s'esforcen a denunciar els malentesos de la nostra relació amb la natura i de la confusió del paisatge amb el medi ambient. Des de diferents àmbits, alguns científics i científiques estan intentant demostrar-nos que no cal confondre un paisatge verd amb un medi sa, o que no és el mateix la qualitat química de l'aigua que el seu valor biològic. D'altres han arribat a pensar que la natura té drets jurídics propis o que és com un gran ésser viu. En qualsevol cas, la natura mai no és indestruïble de la imatge que històricament n'hem anat fent, o com deia Rovira i Virgili "la pura visió objectiva del món extern no existeix, en veritat, per als homes. El món que l'home veu i entén és un món humà, completat i animat pels elements subjectius, sense els quals la realitat fóra humanament inasoluble" (Rovira, 1979, 10).

És precisament aquesta complementaritat –aquesta mediació– el que fa que el desenvolupament cultural de les nostres societats pugui suposar canvis en la representació

Escalador. F. Roma

del medi ambient, en la nostra manera de relacionar-nos-hi i, de retruc, en nosaltres mateixos. Quan la muntanya és un lloc bell i agradable i el seu accés es basa en gran part en la recerca de l'aventura, l'existència humana esdevé incerta. Només heu de veure les dades quant als accidents de muntanya: la immensa majoria tenen lloc mentre es practiquen activitats de lleure, fonamentalment l'esquí. Un fet preocupant és l'augment, les darreres temporades a Catalunya, dels accidents mortals durant la pràctica d'esquí fora pista.

La "moda eco", el gust pels paisatges verges i les neus encara no petjades, l'extensió de les pràctiques competitives que magnifiquen l'ultraheroi menjaquilòmetres, la crisi de l'esquí de fons (a França és un fet clar), algunes polítiques de les entitats dirigents del nostre excursionisme, la comercialització de productes més bons per equipar-se, tot plegat crea un clima propici a fugir de les pistes. I, desgraciadament, a assumir majors riscos.

Tanmateix, la reducció del preu dels transports (especialment l'avió), el paper de la majoria de mitjans de comunicació i el fet que dur gent a la muntanya llunyana pugui ser un negoci rendible han fet que cada cop gent més "normal" s'acosti a llocs fins llavors considerats mítics en la pràctica alpina. Es pot aventurar la hipòtesi que, malgrat que cada cop s'hi va més ben equipat, individualment no s'està tan preparat, però això només és una hipòtesi.

Però tot això és el que passa amb una superelit excursionista que, seguint un procés de distinció que coneixem prou bé en altres casos de pràctiques turístiques, es vol sentir diferent de la massa mediocre que s'escampa a la recerca del paisatge (els anomenats *kamakos*).

Pot, el paisatge, matar el medi ambient?

El cas és que la muntanya, a casa nostra, està sent consumida pels cinc sentits i que s'està convertint en una mena

de parc temàtic amb dos registres, un de popular i intergruppal, basat en la mediança paisatgística, i un de més elitista, basat en l'explotació del risc i l'esport. Els *kamakos*, una subespècie dels turistes, formen una majoria que consumeix botifarra per esmorzar i conill a la brasa per dinar i, entre àpat i àpat, devora bells paisatges muntanyencs. D'altra banda, els alpinistes no en tenen prou de contemplar el paisatge; volen més coses, especialment adrenalina. Tots plegats, els uns per dalt i els altres per baix, la muntanya està essent recolonitzada. Això sí, amb nous usos que moltes vegades han comportat la conquesta d'espais encara verges. El cas més simptomàtic és el dels esports d'aigua, que han dut la presència humana a racons fins fa poc encara verges.

En les darreres dècades estem assistint a un procés que bé podem qualificar de massificació ociosa i urbanització residencial d'alguns espais muntanyencs. Els usos tradicionals que havien donat una determinada forma al nostre medi ambient rural han desaparegut gairebé per complet i, amb ells, està desapareixent la base física d'aquell paisatge que com a col·lectivitat ens va costar segles aprendre a estimar. Desgraciadament, la pregunta que ens hem de formular és a partir de quin moment blocs de ciment com Viella, Andorra la Vella o la Molina seran acceptats com a autèntics paisatges?

Tant hi fa que l'arquitectura d'aquests nous espais d'oci tingui poc a veure amb les construccions tradicionals o que els usos per als quals s'han concebut generin grans problemes mediambientals: consumir paisatge muntanyenc està ben vist i per a alguns i algunes pot ser la salvació de comarques senceres. Fins quan seguirem confonent paisatge i medi ambient? Fins quan el consum visual del medi ambient, lluny de ser-li innocu, serà una de les seves amenaces més grans?

Francesc Roma i Casanovas

F. Roma

Notes

1. Aquest article pretén resumir les dues tesis doctorals que he escrit sobre el tema. Es poden consultar a les biblioteques de la Universitat Autònoma de Barcelona (*La construcció medieval de la muntanya a Catalunya (segles xv-xx). Una mirada al paisatge des de la geografia cultural*, dirigida per Abel Albet) i de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales - Paris (*La construction médiévale des paysages montagneux de la Catalogne. xv-xxème siècles*, dirigida per Augustin Berque). També estan disponibles en <http://www.geocities.com/francescroma>.
2. El neologisme *medial*, proposat pel geògraf francès Augustin Berque, té un doble sentit. Per una banda vol dir relatiu al medi ambient. Per l'altra, fa referència a una posició intermèdia entre les tesis objectivistes i subjectivistes en la interpretació del medi natural.
3. "Et dire que les hommes s'en vont admirer les cimes des montagnes, les vagues géantes de la mer, les larges cours des fleuves, l'Océan entourant la terre, les révolutions sidérales, alors qu'ils se délaissent eux-mêmes! Et ils ne s'étonnent pas que je puisse parler de tout cela sans l'avoir sous les yeux, ni que je ne saurais en parler si ces montagnes, ces vagues, ces fleuves, ces astres (que j'ai vus), cet Océan (à l'existence duquel je crois), je ne les voyais en moi, dans ma mémoire, aussi étendus que si je les regardais au-dehors". Saint Augustin: *Les Confessions précédées de Dialogues philosophiques*. Paris, Gallimard, 1998. Pàg. 991.
4. La Crònica de Bernat Desclot deia que el Rei pujà a Montserrat, "(...) loch de gran devoció e hon Déus ha fet tos temps molts miracles e virtuts a tot hom", que es troba en un "loch fort salvatge e agrest e entra grans muntanyes e feres assetiat".

Bibliografia

- ALADERN, J. 1906. *Diccionari popular de la llengua catalana*. Catalunya, Mallorca, Valencia, Andorra, Rosselló, Sardenya, Llenguadoc, etc. Barcelona, Francisco Baxarias.
- ALMERA, J. 1876. "Excursión al Montseny". *Memorias de la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona*. Barcelona, Imp. J. Jepús.
- BRENACH, A. 1927. *Saxia poema heroic-descriptiu de la muntanya de Montserrat*. Monestir de Montserrat. L'original seria de 1555, segons Jaume Collell. Ha estat reeditat en MEDINA, J. 1998. *La poesia llatina de Montserrat en els segles XVI i XVII (El Còdex Brenach de l'arxiu episcopal de Vic)*. Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- [Burgos, P. de] 1556. *Libro de la historia y milagros hechos a invocacion de nuestra señora de Montserrat*. Barcelona. Primera edició: 1514.
- COOLIDGE, W. A. B. 1989. *Josias Simler et les Origines de l'alpinisme jusquen 1600*. Grenoble, Éditions Glénat.
- CIORNETI y MIAS, C. 1854. *Guia del viajero por el ferrocarril del Norte seccion de Barcelona a Granollers*. Barcelona, Imp. de Miguel Blanxart.
- FARINELLI, A. 1940. "Poesia del Montserrat" en *Poesia del Montserrat i otros ensayos*. Barcelona, Bosch, Casa editorial. Pàg. 107-166.
- FELLIU DE LA PENYA Y FARELL, N. 1709. *Anales de Cataluña y epilogo breve de los progresos, y famosos hechos de la naci3n catalana...* Barcelona, Joseph Llopis Imp.
- FRANCESCHI, C. 1998. "Du mot paysage et ses equivalents dans cinq langues européennes" en Collot, Michel (dir.): *Les enjeux du paysage*. Brussel-les, Ousia. Pàg. 75-111.
- FUSTER, J. 1955. *El descrèdit de la realitat*. Palma, Ed. el Moll.
- GOUVERICH, A. J. 1983. *Les catégories de la culture médiévale*. Paris, Gallimard.
- *Libre d'amorettes atribuït a un ermità de Montserrat del segle XIVè*. Montserrat, Monestir de Montserrat, 1930.
- MARÉS, F. 1700: *Historia y miracles de la Sagrada Imatge de Nostra Senyora de Nuria*. Barcelona, Estampa de Antoni Lacavalleria (reeditat parcialment a Barcelona, per Alta Fulla, 1985).
- ROGER, A. 1997. *Court traité du paysage*. Paris, Gallimard. Hi ha una versió catalana publicada per La Campana, 2000.
- ROMA, F. 2001. "La représentation de Montserrat (XVe-XIXe siècles). De la merveille à la montagne en tant que paysage". *Géographie et cultures*, 39. Paris, tardor de 2001. Pàg. 69-84.
- ROMA, F. 2002. *El paradís indicible. La representació de Montserrat a l'edat moderna*. Manresa, Centre Excursionista Comarca de Bages.
- ROVIRA I VIRGILI, A. 1979: *Teatre de la natura*. Barcelona, Barcino.
- SWINBURNE, H. 1779. *Travels through Spain, in the year 1775 and 1776. In wich several monuments of roman and moorish architecture are illustrated by accurate drawings taken on the spot*. Londres, P. Elmsly.
- SWINBURNE, H. 1823. *Picturesque tour through Spain*. Londres, W. Sharpe.
- TERRENOS Y PANDO, E. de 1788. *Diccionario castellano con las voces de las ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina é italiana*. Madrid, Imp. de la v. de Ibarra.
- THOMPSON, E. P. 1979. *Tradición, revuelta y consciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Barcelona, Ed. Crítica.
- TORRAS, C. A. 1919. *Pirineu Català. Guia itinerària. Vallespir, conflent, Canigó, Alberes*. Barcelona, Comp. Espanyola d'Arts Gràfiques.
- URRY, J. 1992. "The tourist gaze and the environment". *Theory, Culture & Society*, vol. 9, n. 3. Pàg. 1-26.
- VILALLONGA, M. 1991. "La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXI. Girona.
- YARZA, J. 1993. "Los "lejos" en la pintura tardogótica. De los Países Bajos a los reinos peninsulares" en *Los paisajes del Prado*. Madrid, Ed. Nerea.
- ZUMTHOR, P. 1993. *La mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Age*. Paris, Ed. du Seuil.